

DALIA PAKALNIŠKIENĖ

Klaipėdos universitetas

Mokslinių tyrimų kryptys: baltistika, geolingvistika,
veiksmažodžio istorija.

Daiva Aliūkaitė, Danguolė Mikulėnienė,

Agnė Čepaitienė, Laura Geržotaitė

KALBOS VARIANTIŠKUMAS

IR JO VERTINIMAS

PERCEPTYVIOSIOS

DIALEKTOLOGIJOS POŽIŪRIU:

VARIANTŲ IR VIETŲ

VAIZDINIAI

KOLEKTYVINĖ MONOGRAFIJA

Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2017, 326 p.

ISBN 978-609-459-913-2

Recenzuojamoji monografija – neeilinis įvykis lituanistikos padangėje. Inovatyvus kiekybinis ir kokybinis lietuvių kalbos variantiškumo tyrimas, paremtas paprastųjų kalbinės bendruomenės narių vertinimu, teikia naujų duomenų kalbos variantiškumo inventorizacijai, interpetacijai, raidai ir perspektyvai atskleisti.

Pirmiausia į akis krinta globalus lingvistinės literatūros pasirinkimas – pasiremta svarbiausiais kalbos variantiškumo bei perceptyviosios dialektologijos veikalais, kritiškai pasinaudota iškiliausių lingvistinių mokyklų teorinėmis nuostatomis ir praktika.

Monografiją, kaip rodo numeracija, sudaro šešios skirtingos apimties dalys. 5-ąją dalį sudaro vos 6 puslapiai, o 6-ojoje pateiktos išvados, tad, ko gero, tiksliau būtų buvę suvienyti šiuos skyrelius ir pateikti kaip bendras išvadas. Juo lab kad 5-asis skyrius „Vaizdinių ir nuostatų dimensijos vertė kalbos variantiškumo tyrimuose“ aiškiai apibendrina tyrimo rezultatus.

1-ajame skyriuje, kuris pavadintas „Įvadu“, pateikama kalbos variantiškumo samprata, išskiriamos dvi svarbiausios variantiškumo raiškos

kategorijos – variantų ir vietų vaizdiniai. Keturių mokslininkų kolektyvas užsibrėžė ambicingą tikslą: „ištirti geolingvistinę paprastųjų kalbos bendruomenės narių kompetenciją, kuri monografijos autorių suprantama kaip žinios ir gebėjimai atpažinti kalbos variantiškumą ir jį susieti su įvairaus pobūdžio arealais: 1) geografiniais (t. y. teritoriškumo kintamaisiais); 2) socialiniais (t. y. socialiniais kintamaisiais); 3) kultūriniais (t. y. kultūriniais kintamaisiais / kultūrinėmis dimensijomis)“ (20 p.). Iš pirmo žvilgsnio „efemeriškas“ siekis patikimai išmatuojamas nuosekliais žingsniais – suformuluoti uždaviniai, užtikrinantys sėkmingą tyrimą: parengti tyrimo metodiką, nustatyti tiriamųjų atrankos kriterijus bei tiriamuosius regionų punktus ir, pasinaudojus susikurtu geolingvistinės kompetencijos tyrimo modeliu, atlikti tyrimą.

Monografijai esmingai pasirengta, mat 2014–2016 m. Valstybinės lietuvių kalbos komisijos lėšomis Vilniaus universiteto Kauno fakultete vykdytas projektas *Bendrinės lietuvių kalbos vieta mentaliniame lietuvių kalbos žemėlapyje* (vadovė prof. dr. Daiva Aliūkaitė). Taigi įgyta įvairiopo patirties, pasimokyta iš savųjų sėkmių ir klaidų.

Tiriamųjų imtis solidi – daugiau nei 1400 jaunuolių. Nuspręsta tirti gana vientiso kontingento – 15–19 metų gimnazistų ir moksleivių – verbalizuotas ir vizualizuotas kalbines nuostatas, kitaip sakant, geolingvistinę kompetenciją, dešimtyje Lietuvos vietovių, geriausiai reprezentuojančių ir tradicines lietuvių tarmes, ir naujuosius tarminius XXI a. darinius: šiaurės žemaičiams atstovavo Kretingos, Plungės ir Mažeikių geolektai, rytų aukštaičiams – Biržų ir Panevėžio geolektai, vakarų aukštaičiams – Vilkaviškio, pietų aukštaičiams – Varėnos geolektai. Tyrinėti net sunkiausiai interpretuojami pereiginiai Šiaulių, Kupiškio ir Ukmergės geolektai.

Talpus 2-asis monografijos skyrius „Kalbos variantiškumas perceptyviosios dialektologijos požiūriu“ pristato kritinę retrospekciją nuo kaimo iki miesto dialektologijos, nuo tradicinės iki dinamiškosios ir perceptyviosios dialektologijos, į kalbėtoją orientuotos paradigmos, leidusios susikurti inovatyvią tyrimo metodologiją. Perceptyviniai tyrimai chronologiškai grupuojami į etapus iki ir po Deniso R. Prestono knygos *Perceptual Dialectology* (Preston 1989), kurios daugeliu nuostatų remiasi šiuolaikinė lingvistika. Kartu su metodologija pristatoma ir kvalifikuotai išversta ar akomoduota terminija su atitikmenimis kitose kalbose. Tikėtina, kad ji natūraliai prigis, bus perimta kitų Lietuvos tyrėjų ir lengvai „konvertuojama“ tarptautiniame kontekste.

Tyrime kūrybiškai remiamasi Deniso R. Prestono penkiakomponenčiu perceptyviojo tyrimo modeliu, kurį sudaro kelios *užduotys*: pieštinis variantų žemėlapis, variantų taisyklingumo ir patrauklumo vertinimas, variantų skirtingumo nustatymas, dialektų atpažinimas, konceptualus vertinimas (Preston 1999), išskleidžiama šių užduočių esmė ir vertė. Lietuvos kalbos variantiškumui tirti

mokslininkės sukūrė kompleksinį anketos modelį, kuriame vizualizuojama ir verbalizuojama anketuojamojo geolingvistinė kompetencija.

3-iasis ir 4-asis monografijos skyriai skirti kokybinei ir kiekybinei gautų duomenų interpretacijai.

3-iajame skyriuje „Subjektyvieji lietuvių kalbos variantiškumo modeliai: tarminė kalbos konceptualizacija ir mentalinių kalbos variantiškumo vaizdinių kartografavimas“ plėtojamas regioninio lietuvių kalbos variantiškumo vaizdinių diskursas. Pirmiausia aptariamas iš anketų išryškėjęs sociolingvistinis tarminės kalbos atstovo portretas. Vadovaujantis Fumio Inoue *vertinamųjų žodžių* (Inoue 1999) ir Peterio Garretto, Angie Williams ir Betsy Evans reikšminių žodžių technikos (Garrett, Williams, Evans 2005) principais, parengtas reikšminių žodžių tinklas. Anketų duomenys parodė, kad pagrindiniai tarminės kalbos atstovo bruožai siejami su kraštu ir gyvenamąja vietoje, amžiumi, pagarba praeičiai, kalbai ir pan. Akivaizdi sąsaja su NORM'o (Chambers, Trudgill 2004) vaizdiniu atskleidžia tirmiamųjų nuostatas, kad tarminė kalba – praėjusio / praeinančio pasaulio požymis. Tačiau, kaip detalai verbaliai ir ypač vizualiai parodoma monografijoje, tokia konceptualizacija skirtinguose punktuose yra nevienodo intensyvumo.

Mentalinių žemėlapių ir jų komentarų analizė atskleidė įsivaizduojamą dialektų kraštovaizdį, parodė prototipines tarmiškumo zonas. Kompiuterio programa *Gabmap* (Nerbonne ir kt. 2011) susistemintuose žemėlapiuose matyti skirtingų tarmių ir punktų kalbinės gimtinės konceptualizacija, tarmiškumo zonų vaizdiniai, kalbinių ypatybių apibūdinimai, rodantys gana gerą geolingvistinę kompetenciją. Būtų įdomu palyginti skirtingų punktų tarmiškumo verčių žemėlapius – išryškėtų kalbinės gimtinės veiksnys tiriamųjų nuostatoms. Be to, išsamiau komentuotini skirtumų žemėlapiai (70 pav.). Būtų prasmingas ne tik linijų paaiškinimas žemėlapiuose, t. y. ką rodo tamsesnė ar šviesesnė vietovės jungianti linija, bet ir svarstymai, kodėl tiriamųjų vaizdiniuose susiformuoja būtent tokie tarmiškumo arealai. Iš pieštinių žemėlapių pavyzdžių matyti, kad nemaža jų dalis yra tiriamųjų komentuojami – vardijami viename ar kitame areale žymimo tarmiškumo požymiai (taisyklinga, suprantama, gražu ar negražu, kt.). Tų požymių analizė būtų gerokai praturtinusi ir prototipinių tarmiškumo zonų tyrimą.

Žemėlapiai parodė keleriopą tarmių klasifikaciją – dominuojančias dvinarę (žemaičiai / aukštaičiai) ir keturnarę (žemaičiai / aukštaičiai / suvalkiečiai / dzūkai) (žinoma, užfiksuota ir kitokių). Pastebėta, kad anketuojamieji jaunuoliai linkę pereiti į keturnarę klasifikaciją, ir nurodomos tokios slinkties priežastys: etnografinių regionų klasifikacijos įtaka, nelygiavertis žemaičių ir aukštaičių plotas bei kitos istorinės aplinkybės.

4-ajame skyriuje „Subjektyvieji lietuvių kalbos variantiškumo modeliai: bendrinės kalbos konceptualizacija ir mentalinių kalbos variantiškumo vaizdinių kartografavimas“ geolingvistiniu pagrindu konstruojamas bendrinės kalbos atstovo sociolingvistinis portretas – siekiama parodyti aukštaičių ir žemaičių bendrinės kalbos konceptualizacijos skirtis. Ta pačia reikšminių žodžių, asociatų, technika nustatyti trys svarbiausi bendrinės kalbos atstovo portreto bruožai – išsilavinimas, miestiečio tapatybė, taisyklinga kalba (pastaroji rečiau). Dar vienas svarbus dėmuo, kuris rodo skirtingą aukštaičių ir žemaičių bendrinės kalbos konceptualizaciją, – šiuolaikiškumas, įtvirtinantis stereotipinę opoziciją „*tarmė = praeities, vyriausiosios kartos variantas / bendrinė kalba = dabarties, jaunosios kartos variantas*“ (192 p.). Tai ryški aukštaičių nuostata, o jaunesni žemaičiai bendrinės kalbos su šiuolaikiškumu netapatina – tai sietina su žemaitiškojo tarmiškumo gyvybingumu. Itin didelių skirtumų tarp jaunųjų aukštaičių ir žemaičių bendrinės kalbos vaizdinių nenustatyta. Tyrėjos užfiksavo, kad žemaičiai kalbantį bendrine kalba vertina kaip svetimą.

Pieštiniai žemėlapiai parodė bendrinės kalbos lokalizacijos vaizdinius. Bendrinės kalbos zonos paprastai siejamos su centrais – didmiesčiais, regiono centrais ar net kalbine gimtaine. Su bendrine kalba dažniausiai siejama vakarinė Lietuvos dalis, rečiau centrinė ar rytinė Lietuvos dalis. Tyrimo duomenimis, visų punktų jaunuoliai dažniausiai su bendrinės kalbos zona tapatina Vilnių ir Kauną, rečiau Klaipėdą. Įdomi tyrėjų išvada, kad prototipiškiausios bendrinės kalbos zonos lokalizuojamos tose vietovėse, kurios silpniausiai tapatinamos su tarmiškumo zonomis.

Trumpučiam 5-ajame skyriuje „Vaizdinių ir nuostatų dimensijų vertė kalbos variantiškumo tyrimuose“ konstatuojama, kad tiriamųjų imties, surinktų duomenų požiūriu Lietuvos moksleivių nuostatų tyrimas yra reprezentatyvus. Kaip jau minėjau, visos čia surašytos mintys galėtų natūraliai išikomponuoti išvadose, kuriose nuosekliai pristatomi paprastųjų kalbos vartotojų bendrinės kalbos ir tarmių vaizdiniai bei pagrindiniai jų bruožai. Paaikškėjo, kad svarbiausi bendrinės kalbos požymiai yra išsilavinimas ir lokalizacija (didmiesčiai – Vilnius, Kaunas, Klaipėda). Mentaliniai žemėlapiai parodė, jog prototipiškiausios tarmiškumo zonos lokalizuojamos naujuose tarminiuose dariniuose – Plungės, Kretingos, Mažeikių geolektuose (žemaičių areale) Biržų, Varėnos geolektuose (aukštaičių areale) bei regiolektų centruose – Telšiuose, Šiauliuose, Panevėžyje, Alytuje, kituose miestuose – Rietave, Skuode. Tyrimo rezultatai rodo, kad Lietuvos gimnazijų ir vidurinių mokyklų jaunuolių geolingvistinė kompetencija yra pakankama. Tokį vertinimą labiausiai grindžia pieštiniai žemėlapiai, rodantys, kad jaunosios kartos kalbos bendruomenės nariai intuityviai geba skirti stipriai, vidutiniškai ir silpnai tarmiškai žymėtas zonas.

Tyrimo patikimumą ir objektyvumą didina modernūs kiekybiniai bei statistiniai metodai. Dialektometrijos metodais sukurta kompiuterine programa *Gabmap* kokybiškai ir kiekybiškai apibendrinti kontrolinių punktų prototipinių tarminės ir bendrinės kalbos vartojimo zonų žemėlapiai, statistiniais metodais sudaryti verčių žemėlapiai, atspindintys visų vietovių žymėtumą tarmiškumo požiūriu, skirtumų arba tinklų žemėlapiai, rodantys tarmiškumo laipsnį, klasterių žemėlapiai ir dendrogramos – monografija vizualizuota net 174 paveikslais!

Pagirtinas, be visų kitų teigiamybių, dalykinis ir formalusis monografijos vientisumas ir nuoseklumas, kurio pasiekti keturioms talentingoms mokslininkėms nebuvo lengva. Priešingai, skirtingų kartų tyrėjos sujungė savo patirtį ir kompetencijas į vientisą turtingą audinį. Modernus, kokybiškas, preciziškas tyrimas – dar vienas kertinis akmuo Lietuvos geolingvistikos rūme, natūraliai įsilyjantis į pasaulio lingvistinę erdvę.

LITERATŪRA

Chambers Jack K., Trudgill Peter 2004: *Dialectology*. Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press.

Garrett Peter, Williams Angie, Evans Betsy 2005: Accessing Social Meanings: Values of Keywords, Values in Keywords. – *Acta Linguistica Hafniensia: International Journal of Linguistics* 37(1), 37–54.

Inoue Fumio 1999: Classification of Dialects by Image: English and Japanese. – *Handbook of Perceptual Dialectology* 1, eds. Dennis R. Preston. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 147–160.

Nerbonne John, Colen Rinke, Gooskens Charlotte, Kleiweg Peter, Leinonen Therese 2011: Gabmap – A Web Application for Dialectology. – *Dialectologia* Special Issue II.

Preston Dennis R. 1989: *Perceptual Dialectology: Nonlinguists' Views of Areal Linguistics*. Dordrecht: Foris.

Preston Dennis R. 1999: *Handbook of Perceptual Dialectology* 1, eds. Dennis R. Preston. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Įteikta 2018 m. birželio 30 d.

DALIA PAKALNIŠKIENĖ

Klaipėdos universitetas

Salomėjos Nėries g. 5, LT-92227 Klaipėda

dalia.pakalniskiene@gmail.com